
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.53-54.30>
УДК 930.1(114+115):303

ВИЙТИ З МЕТОДОЛОГІЧНИХ НЕТРІВ НА СВІТЛО ТЕОРЕТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

(Рецензія на книгу Чеканова Всеволода Юрійовича
«Просторово-часовий вимір історієписання: методологія і дослідницькі практики». Вінниця: «Твори», 2025. 488 с.)

Монографія Всеволода Чеканова написана на актуальну як для української історіографії, так і для історичної науки загалом тему. Вона покликана виконати важливу місію – повернути вітчизняних істориків-науковців до актуальних питань «самоідентифікації» історії як науки.

Ключовими в процесі «самоідентифікації» є осмислення наріжних категорій історичної науки – часу і простору, які виступають систематизаторами реконструкції, репрезентації та інтерпретації історичного минулого. Головна теза автора полягає в тому, що категорії часу і простору є не лише утилітарним інструментом історичного

дослідження, цілковито йому підвладним, але виступають як апріорні (в кантіанському сенсі) чинники, під дією яких і відбувається втілення знання про минуле. Доведення цієї тези здійснюється в рамках аналізу еволюції просторово-часових уявлень, що виникали, розвивалися і відтворювалися в історичних дискурсах від часів античності до сучасності.

Проведення істориком прикладного наукового дослідження в переважній більшості випадків відбувається у певній системі координат, але авторами вона часто не визначається з достатньою чіткістю. Так, у сучасних дослідженнях, створених в модній парадигмі «лінгвістичного повороту», це можуть бути координати уяви чи драматургії історичного тексту. Закономірності побудови таких координат розмиті, тут нерідко панує авторське свавілля. Проте, в більшості випадків йдеться про історичний простір й історичний час. Автор монографії визначає неминучість їх застосування як «непорушну якість репрезентації історичного знання» (с. 10), але чи є вона такою непорушною? Саме це питання і стоїть за даним дослідженням. Просторово-часові координати можуть мати об'єктивні географічні й хронологічні відповідники, але і тут в кожному історичному описі їхній зміст гранично модифікується відповідно до суб'єктивних поглядів дослідника, часто привнесених непомітно для нього самого. Адже простір і

час минулого, особливо віддаленого, недосяжні для нього і лише моделюються в процесі окреслення меж дослідження. Для різних історичних персонажів вони теж мали, вочевидь, різне смислове наповнення, що не могло не відобразитись і в доступних нам джерелах. Нарешті, уява історика, в якій, власне, й «перебувають» вказані історичні час і простір, також постійно піддається різним «коригуючим» впливам, що безперервно надходять з навколишнього світу.

Як же підійти до такого сюжету? Автор обрав неоднозначний, але новаторський шлях, який він характеризує як «створення вектору (хронологічно простеженого до сьогодні) становлення, розвитку і трансформацій просторово-часових уявлень в історичному знанні» (с. 13). Більша частина тексту є, таким чином, цікавою мандрівкою від початків західної історіографічної традиції до сучасного розмаїття наукових праць, в яких спостерігається надзвичайно широкий спектр підходів до проблеми.

Монографічна праця Всеволода Чеканова «Просторово-часовий вимір історієписання: методологія і дослідницькі практики» є ґрунтовним і детальним дослідженням, присвяченим історіографічній інтерпретації часових і просторових параметрів минулого в науково-історичному та інших, пов'язаних із ним, дискурсах. Вона висвітлює проблеми теоретичної історії і, за визначенням автора, присвячена «морфології та механіці історичного знання». Отже, вона зосереджена на проблемі самопізнання історії як науки. Ключовим у цьому процесі є осмислення категорій, за котрими він визнає «структуруючу роль» в системі історичного знання. Тож необхідно лише вітати сміливість автора, що взявся виявити саме такі структури в історичних дискурсах різної природи, простежити їх еволюцію і зіставити між собою. Уже сама ця спроба становить неабиякий внесок в історіографію.

Відповідно, автор вводить в обіг і далі широко застосовує термін «просторово-часові структури» щодо висхідних координат історієписання, яким він буквально з перших рядків надає апріорного значення. Він стверджує, що вони функціонують саме як апріорні структури, в рамках яких знання про минуле втілюється ще до початку роботи науковця-дослідника. Тому в історичному дослідженні представлені і об'єктивний, пов'язаний з впливом цих структур, і суб'єктивний моменти. Вони висвітлюються в монографії із застосуванням як системного (там, де побудова хронологічно чіткої картини неможлива), так і хронологічного підходів, що робить виклад матеріалу різноманітним і цікавим, але вимагає від читача знань, зусиль та концентрації.

Книга охоплює значний період розвитку історичної науки, що уможливорює комплексний розгляд того, як змінювалися погляди на простір і час у різні епохи і як це впливало на підходи до дослідження минулого. Відповідно, просторово-часові структури постають не лише як апріорні, але й як змінні чинники дослідження, в яких часто виражався суб'єктивні підходи видатних істориків і які ставали засобами авторського форматування матеріалу.

Монографічне дослідження поширюється також на філософські, культурологічні, психологічні концепти, що показує розвиток історичного знання як динамічний процес, невід'ємний від процесів в інших галузях знання і навіть від художнього самовираження. До речі, дослідження репрезентації історичного простору та історичного часу в неісторичних жанрах науки та мистецтва («пов'язані дискурси» в термінології автора) представляє собою надзвичайно важливу сторону

даного дослідження. Воно показує експансію історичних методів на території інших дисциплін та жанрів мистецтва і, у свою чергу, зворотні впливи (переважно з літератури) на наукову історіографію.

Структура твору пластична – вона характеризується поєднанням різних засобів композиції матеріалу. Їй властива логічність, доцільність побудови, що враховує саме інноваційну якість концепції автора. Розділи з другого по четвертий побудовані за системним принципом: в них неможливість опису в послідовності багатьох сторін побудови та удосконалення науково-історичного дискурсу долається через показ історіографії в методологічному аспекті: як будови з властивостями інформаційної системи зростаючої складності – від відносно одноманітної суми простих її елементів до інтегрованої якості складних. Вона уже є не просто мапою розташування реперних точок дискурсу, а активною, дієвою системою зворотних зв'язків між складниками. У п'ятому і шостому розділах, присвячених суб'єктивним внескам видатних істориків, виклад організується за хронологічним принципом – від найдавніших часів до наших днів.

З перших сторінок роботи автор пропонує систематизований огляд основних джерел та історіографічної традиції в контексті розуміння просторово-часових структур. Перший розділ монографії присвячений загальному огляду історіографічних інтерпретацій простору і часу, де автор демонструє глибоке знання різних наукових шкіл і підходів. Він відзначає, що історичне осмислення простору і часу пройшло кілька важливих етапів розвитку, кожен з яких формував нові парадигми в історичній науці.

Аналіз різних етапів еволюції історичних поглядів дозволяє автору не лише відстежити процеси змін, але й зрозуміти логіку їх формування в контексті загального історичного розвитку. Таким чином, робота пропонує нові перспективи наукового осмислення минулого і маркує точки біфуркації, в яких змінювалися уявлення про час і простір, відкриваючи зовсім нові перспективи розвитку і розгалуження дискурсів історієписання.

Одним із ключових моментів дослідження є третій розділ монографії. Автор зосереджує увагу на тому, як історики різних епох репрезентували минуле через призму простору і часу, а також досліджує процес становлення сприйняття історії як певної схеми. Сильною стороною цього розділу є запровадження розгляду походження історії як науки від різновидів відліку часу, поширених і нав'язаних спільнотою через розгалуження суспільно значущих функцій, що виконувалися з їх застосуванням (с. 106–114). Особливий акцент зроблено на міфологічному вимірі простору і часу (с. 93–106), аналіз якого носить виражений новаторський характер – цей вимір доволі несподівано показаний як сильний суперник історичного виміру на світанку історичної думки. Загалом, усе це дозволяє краще зрозуміти, як у різні історичні епохи визначався характер наративів про минуле. Крім того, автор аналізує, як хронологічні рамки та характеристики історичного часу впливають на побудову просторових структур у наукових текстах.

Він також розглядає особливості історичного часу в різні епохи, відзначаючи, що кожен період мав свої унікальні характеристики у сприйнятті хронології. Такий аналіз допомагає читачеві зрозуміти, як репрезентація історії змінювалася відповідно до трансформацій у сприйнятті часу.

П'ятий і шостий розділи монографії присвячені аналізу розвитку історичних уявлень про простір і час, починаючи з античності і завершуючи сучасністю. Автор демонструє, що з часом уявлення про простір і час ставали дедалі більш суб'єктивними, і це знайшло своє відображення в авторських підходах до викладу історії. Історики почали більше звертати увагу на особистісний досвід і суб'єктивні відчуття часу та простору в своїх роботах.

Окремо варто відзначити п'ятий розділ, де автор розглядає формування суб'єктивного сприйняття просторово-часових структур в історіографії. Зокрема, підкреслюється внесок видатних істориків античності, середньовіччя і Нового часу. Значний інтерес представляють порівняльні аналізи просторово-часових структур у класичному і романтичному дискурсах XIX століття, а також в доробку істориків межі XIX–XX століть. Не залишені поза увагою і просторово-часові уявлення, відображені в доробку ключових представників української історичної науки.

Шостий розділ монографії присвячений аналізу новітніх підходів до репрезентації простору і часу в історичних дослідженнях. Автор ретельно досліджує вплив школи «Анналів». Надзвичайно цікавою є гіпотеза про залежність новаторської методології школи від розробленої нідерландським філософом Й. Хейзінгою концепції, що викладена в його книзі «Осінь Середньовіччя». Автор доводить цю гіпотезу методами порівняльного аналізу, в якому витяги з книги філософа розбираються за розробленими школою «Анналів» дослідницькими практиками.

Особливу увагу приділено роботам Фернана Броделя. Бродель розглядав історію не тільки через події і дати, але й через тривалі структури, що формували матеріальні умови існування суспільств. Автор показує, як ці підходи допомогли збагатити уявлення про історичні процеси, розширивши поняття часу та простору до складніших і багаторівневих концепцій, якими відзначений сучасний стан розвитку історичних досліджень.

Сьомий розділ присвячений пов'язаним дискурсам. Сама увага до них і узагальнення їх взаємостосунків в науковою історіографією уже представляють собою значне досягнення автора, бо, як правило, такі сюжети раніше не допускалися у «свята святих» історичної науки, не використовувалися щодо проблеми її ідентифікації (котру визначали суто як «самоідентифікацію»). Велику увагу приділено засобами відображення історичних простору і часу засобами кінематографу, як документального, так і ігрового.

Останній, восьмий розділ тематично спільний з висновками до монографії в цілому – тут автор узагальнює пройдений шлях, підсумовує його. Розділ присвячений сучасній системі історичного знання, в якій простір і час відіграють ключову роль. Сучасна історіографія все більше звертається до міждисциплінарності, яка дозволяє по-новому осмислити роль простору і часу в історії. Отже, в цьому розділі аналізуються методологічні підходи та їхній вплив на формування історичних дискурсів. Сильною стороною тут є виділення і опис декількох методів історієписання (с. 439–447), що є, безперечно, заслугою автора і його оригінальним внеском.

Загальні висновки монографії підсумовують дослідження і демонструють значущість роботи для подальших наукових пошуків. Автор пропонує читачам цінний інструментарій для розуміння того, як просторово-часові структури

формують історичні знання та як різні підходи до репрезентації простору і часу впливають на сприйняття минулого.

Дослідження Всеволода Чеканова, з огляду на увагу автора до теоретико-методологічних аспектів теми, актуалізує для професійних істориків значення простору і часу в історичних дослідженнях та при викладанні історичних дисциплін у вищій школі. Воно важливе для дослідження проблематики, якій приділяється мало уваги у сучасній українській історіографії.

Положення, висунуті автором, пройшли широку апробацію, публікувалися у наукових статтях у фахових виданнях та в закордонних журналах, внесених до наукометричних баз, оприлюднювалися на наукових конференціях, всеукраїнських та міжнародних. Попередні доробки автора широко використані в тексті монографії.

Монографія написана у стилі, що відповідає прийнятому в науковій літературі, хоча він може виявитись дещо ускладненим для непідготовленого читача. Утім, основні положення своєї роботи автор виклав у логічній послідовності. Це цілком авторська робота, цілісна і завершена відповідно до поставлених мети та завдань. Вона має самостійний характер, є новаторською за концепцією і має високу наукову цінність.

Монографія Всеволода Чеканова представляє собою важливий внесок у сучасну історіографію і є цінним ресурсом для науковців, студентів та дослідників, які цікавляться історіографією та методологією історичних досліджень. У спектрі вітчизняної історіографії вона відноситься до тих нечисленних праць, які пропонують вихід з методологічних нетрів до простору самоусвідомлення історичної науки. Її можна рекомендувати всім, хто прагне глибше зрозуміти, як простір і час впливають на історичну науку, на реконструкцію, репрезентацію та інтерпретацію минулого.

В.Л. Комар, доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи
і спеціальних галузей історичної науки
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника.